

**ՀՀ ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐԻ ՈՒ ՏԱՐԱԲՆԱԿԵՑՄԱՆ
ՏԱՐԱԾԱՇՐՁԱՆԱՅԻՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԱՌԿԱ
ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ**

Ա.Հ.Պոտոսյան
ԵՊՀ, Հայաստան, a.potosyan@ysu.am

ՀՀ առանձնանում է գյուղական տարածքների ու տարաբնակեցման ձևավորման և զարգացման տարածաշրջանային առանձնահատկություններով: Վերջինս առավել տիպիկ է դրսևորվում, երբ այն քննարկում ենք ՀՀ մարզերի օրինակով [1]:

Արագածոտնի մարզի, բնակավայրերի ցանցի ձևավորման և զարգացման համար առանձնահատուկ դեր են ունեցել բնակչության ներգաղթերը, սնտեսաաշխարհագրական նպաստավոր դիրքը և այլ գործոններն ու ռեսուրսները: Մարզն աչքի է ընկնում բնակչության ու բնակավայրերի տեղաբաշխման և խտության մեծ տարբերություններով: Գյուղական բնակչության ավելի քան 43 %-ը տեղաբաշխված է 1000-1400, մոտ 33 %-ը՝ 1800-2200 մ բարձրության գոտում, 1801-2200 մ բարձրության գոտում ընկած են մարզի գյուղերի ընդհանուր թվի ավելի քան 47 %-ը (54 գյուղ): Մարզի գյուղական բնակչության 82,5 և գյուղերի ընդհանուր թվի 64 %-ը բաժին է ընկնում մեծ, խոշոր և միջին մեծության գյուղերին [2]:

ՀՀ-ում գյուղական տարածքների ձևավորման ու զարգացման համար առավել նպաստավոր ռելիեֆային պայմաններով, աշխարհագրական դիրքով և ագրոկլիմայական ռեսուրսներով առանձնանում են Արարատի և Արմավիրի մարզերը: Սրանց գյուղական տարածքների ձևավորման և զարգացման համար առանձնահատուկ դեր են ունեցել նաև պատմական նախադրյալները և ենթակառուցվածքների զարգացումը: Խորհրդային տարիներին դիտվել է Արարատի մարզի և՛ ընդհանուր և՛ գյուղական բնակչության թվի կայուն աճ, իսկ վերջին մեկուկես տասնամյակում՝ այդ ցուցանիշների նվազում [աղ. 2]: Վերջին 90 տարիների ընթացքում Արարատի մարզի գյուղական տարաբնակեցման մեջ տեղի է ունեցել բնակչության կենտրոնացում խոշոր գյուղերում, մարզի հիմնական բնակեցված գոտում (մինչև 1000 մ բարձրության շրջաններում)՝ ինչպես գյուղական բնակավայրերի, այնպես էլ բնակչության հարաբերական մեծությունների ավելացում [3]:

1.Ըստ՝ 2018 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ ԱՎԾ ընթացիկ հաշվառման տվյալների: 2.Առանց քաղաքային համայնքների ենթակայության տակ գտնվող թվով 9 գյուղի (բացառությամբ Դիլիջանի ենթակայության գյուղերի):3. Ըստ՝ ՀՀ մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով, Ե., 2015 թ. ժողովածուի տվյալների: 4. Առանց Սևանա լճի տարածքի: Ա՝ ամբողջ տարածքի հաշվով, Բ՝ գյուղատնտեսական հողատարածքի հաշվով:

ՀՀ գյուղական տարածքները բնութագրող մի քանի ցուցանիշներ ըստ մարզերի (2018 թ.)¹

Վարչական մարզերը	Տարածքի մակերեսն ընդհանուրից (%)	Գյուղատնտ. հող. տարածքի բաժինն ընդհանուր մակերեսից (%)	Գյուղական բնակչության թիվը (հազ.)	Գյուղական բնակչությունը (%)	Գյուղական բնակավայրերի թիվը ²	Գյուղական բնակավայրերը (%)	Խտությունը			
							Բնակչություն (մարդ/քկմ)		Բնակավայրեր (բնակ./100քկմ)	
							Ա	Բ	Ա	Բ
1. Արագածոտն	9.3	79	99,5	9.2	117	12.3	38	48	4.2	5.3
2. Արարատ	7.0	75	185,4	17.0	95	10.0	87	118	4.5	6.0
3. Արմավիր	4.2	78	181.4	16.6	95	10.0	152	194	7.6	9.8
4. Գեղարքունիք	18.0	65	162.0	14.8	93	9.7	41 ⁴	63	1.7	2.6
5. Կոտայք	7.0	77	114,5	10.6	62	6.6	55	72	3.0	3.8
6. Շիրակ	9.0	86	97,4	9.4	128	13.6	41	48	4.8	5.6
7. Լոռի	12.7	66	88,6	8.5	116	12.3	25	38	3.0	4.6
8. Սյունիք	15.1	74	44,6	4.2	128	13.5	10	14	2.8	3.8
9. Վայոց ձոր	7.8	90	32,2	3.0	52	5.4	14	16	2.2	2.4
10. Տավուշ	9.1	41	71,3	6.7	61	6.6	27	66	2.2	5.4
Երևան	0.8	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ընդամենը ՀՀ-ում	100	71 ³	1 076.9	100	944	100	38.0 ⁴	54.3	3.1	4.4

Արմավիրի մարզն առանձնանում է անցած տասնամյակների ընթացքում գյուղական բնակչության և բնակավայրերի թվի կայուն աճով, գյուղական նոր բնակավայրերի կազմավորումով: Առկա նախադրյալները պայմանավորել են մարզի տարածքում մեծ, խոշոր և գերխոշոր գյուղերով հարթավայրային համատարած և բլրահարթավայրային ցրված տարաբնակեցման ձևավորմանը:

Բնատնտեսական համեմատաբար նպաստավոր ու բավարար պայմանները, պատմական զարգացման ընթացքը և տնտեսաաշխարհագրական քիչ թե շատ նպաստավոր դիրքը պայմանավորել են Շիրակի մարզի գյուղական տարաբնակեցման ձևավորումը և զարգացումը: Սպիտակի երկրաշարժը և ԽՍՀՄ-ի փլուզման հետևանքով առաջացած տնտեսական ճգնաժամը խստորեն նվազեցրին մարզի տնտեսական ներուժը և Գյումրիի ազդեցությունը գյուղական տարածքների ու տարաբնակեցման, առանձին գյուղերի սոցիալտնտեսական առաջընթացի վրա [4]:

Նախկինում ունեցած տնտեսական ներուժի անկումը և վերջին ավելի քան քսանհինգ տարիներին Շիրակի մարզում ստեղծված սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամային իրավիճակն առավել սուր դրսևորում ունի հատկապես Ամասիայի և Աշոցքի տարածաշրջանների և մարզի լեռնային ու բարձր լեռնային գյուղական բնակավայրերում: Դրանք առանձնանում են փոքր մարդաշատությամբ, աննպաստ աշխարհագրական դիրքով, մարզկենտրոնից ունեցած մեծ հեռավորությամբ և վերջինիցս ունեցած թույլ ազդեցությամբ: Նման իրավիճակը զգալիորեն խոչընդոտում է գյուղական բնակավայրերի զարգացմանն ու առաջընթացին և կարող է պատճառ դառնալ նշված տարածաշրջաններում առանձին բնակավայրերի բնազրկման ու վերացման [4]:

Բնական պայմանների բազմազանությունը, ագրոկլիմայական ռեսուրսների և սոցիալ-տնտեսական զարգացման նախադրյալների նշանակալից տարբերությունները Լոռու մարզում ստեղծել են գյուղական տարածքների ձևավորման և զարգացման համար միանգամայն տարբեր պայմաններ: Դրանում իրենց դերն են ունեցել նաև Լոռու տարածքի բնակեցման պատմական և ազգագրական գործոնները: Գյուղերն առավելապես տեղաբաշխված են 1201-1800 մ բարձրության գոտիներում՝ տրանսպորտային ուղիների երկայնքով և մերձակա հատվածներում (Լոռվա սարահարթում և գետահովտային ու լեռնահովտային հարմար շրջաններում)՝ առաջացնելով տարաբնակեցման միանգամայն տարբեր ձևեր, համալիրային տիպեր և ենթատիպեր [5]:

Նպաստավոր աշխարհագրական դիրքը, ռելիեֆային և կլիմայական քիչ թե շատ բարենպաստ պայմանները, արգավանդ սևահողային և լեռնամարգագետնային արոտավայրերը, ձևավորված ենթակառուցվածքային տարրերը պայմանավորել են Կոտայքի մարզի ժամանակակից գյուղական տարածքների ու տարաբնակեցման ձևավորումը: Մարզի գյուղական բնակավայրերի և բնակչության թվի փոփոխությունների վրա էական ազդեցություն են թողել 19-րդ դարի ընթացքում տեղի ունեցած բնակչության ներհոսքը, խորհրդային տարիներին արդյունաբերության բուռն զարգացումը, բնակչության ներհոսքը և ուրբանացման գործընթացները, իսկ անկախացումից հետո՝ արդյունաբերական և տնտեսական ներուժի նվազումը: Մարզի գյուղական բնակավայրերն առանձնանում են միջին մարդաքանակի համեմատաբար մեծ ցուցանիշով, իսկ գյուղական բնակավայրերի և բնակչության հիմնական մասը բաժին է ընկնում տարածքի 1201-1600 մ բարձրության գոտուն [6]:

Հարթավայրային բերրի հողերի և Սևանա լճի առկայությունը, ինչպես նաև մարզին բնորոշ պատմաաշխարհագրական և ժողովրդագրական գործոնները պայմանավորել են Գեղարքունիքում գերխոշոր, մեծ և խոշոր գյուղական բնակավայրերի ձևավորումը: Դրան նպաստել են նաև մշակելի հողատարածքների համեմատաբար մեծ չափերը, հյութալի ու ընդարձակ արոտավայրերի առկայությունը և բուսաբուծության ու անասնապահության ճյուղերի զուգակցված զարգացումը: Մարզում հստակորեն առանձնանում են տարաբնակեցման արեալներ, որոնք

համընկնում են լեռնային գետահովիտների հետ և տարածված են գոգավորության առավել հարթ շրջաններում: Առավել բնորոշ են տարաբնակեցման խմբային, շղթայաձև և գծային ձևերը: Մարզի գյուղական բնակչության 79 %-ից ավելին տեղաբաշխված են ծովի մակարդակից 1801-2000 մ բարձրությունների վրա, որն այդ բարձրության գոտում ՀՀ առավել խիտ բնակեցված տարածքներից է: ՀՀ բարձրադիր մարզերի մեջ Գեղարքունիքն առանձնանում է գյուղական բնակչության մեծ և գյուղերի՝ ամենափոքր խտությամբ [աղ.1]:

Աղյուսակ 2

ՀՀ մարզերի գյուղական բնակավայրերի և բնակչության թվի շարժընթացը (1831-2018 թթ.)

Մարզերը	Գյուղական բնակավայրերի և բնակչության թիվն ըստ տարեթվերի													
	1831		1897		1926		1970		1988		2001		2018	
	Ա	Բ	Ա	Բ	Ա	Բ	Ա	Բ	Ա	Բ	Ա	Բ	Ա	Բ
1.Արագածոտն	88	15645	166	78255	142	78841	103	86284	106	93629	117	105437	117	99500
2. Արարատ	90	22123	179	89356	159	59906	95	143245	90	166383	95	192131	95	185400
3.Արմավիր	52	14517	81	53046	82	45122	84	123043	91	151523	95	177941	95	181400
4.Գեղարքունիք	69	17915	107	92683	115	113254	96	160486	89	170359	93	158693	93	16200
5. Լոռի	54	11130	118	88823	162	121567	119	125721	115	120292	122	116455	122	88600
6. Կոտայք	53	7964	94	54118	82	59528	59	74165	61	100603	62	118488	62	114500
7. Շիրակ	74	25196	147	94859	148	92817	128	101309	122	102495	128	109129	128	97400
8. Սյունիք	116	14032	213	87252	206	75193	126	66418	122	48791	127	48537	127	44600
9. Վայոց ձոր	70	6728	112	42080	81	30074	54	41122	49	40512	52	36392	52	32200
10. Տավուշ	36	12201	62	43401	100	62620	63	84862	61	75625	61	63655	61	71300
ՀՀ-ում	702	147452	1279	723643	1277	738922	927	1006655	906	1070212	952	1146858	952	1076900

Տարածքի խիստ մասնատվածության, բարձրաչափական նիշերի 3500 մ-ի հասնող տատանումների, տարբեր դիրքադրությունների և մեծ թեքությունների պատճառով Սյունիքի մարզն առանձնանում է տարաբնակեցման բնույթի հակադրություններով: Մարզի գյուղական տարածքների ու տարաբնակեցման առանձնահատկությունները պայմանավորված են նաև պատմաաշխարհագրական և ազգագրական գործոններով և տնտեսական գործունեության խիստ բազմազանությամբ, որոնք իրենց ազդեցությունն են թողել նաև գյուղական բնակչության և բնակավայրերի թվի շարժընթացի վրա [7]:

Մշակելի հողատարածքների փոքր չափերը և գյուղատնտեսության զարգացման ոչ բարձր մակարդակը պայմանավորել են Սյունիքի մարզի տարաբնակեցման համակարգում փոքր գյուղերի գերակշռությունը:

Վայոց ձորի բնական պայմանների բազմազանությունը, ինչպես նաև սահմանափակ հողային ռեսուրսները, կախված տնտեսության զարգացման մակարդակից, ներքին ու արտաքին այլ գործոններից, առանձնահատուկ պայմաններ են ստեղծել մարզի բնակեցման և գյուղական տարածքների ու բնակավայրերի զարգացման համար: Մարզը ՀՀ-ում առանձնանում է նոսր բնակեցվածությամբ,

գյուղերի ամենափոքր թվաքանակով, ոչ մեծ մարդաշատությամբ, բնակավայրերի բարձրաչափական նիշերի մեծ տարբերություններով [8]:

Տավուշի մարզի տարածքի զառիվեր լանջերով խորը ձորերն ու կիրճերը, հորիզոնական և ուղղաձիգ խիստ մասնատվածությունը, տիրապետող համարվող 12⁰-ից բարձր թեքությունները զգալիորեն կրճատում են բնակեցման արեալը: Մարզում մշակովի հողատարածությունները և գրեթե ամբողջ բնակչությունը կենտրոնացված են գետահովիտներում, որի պատճառով առավել բնորոշ է ավազանային և գետահովտային տիպի տարաբնակեցումը: Վերջին ավելի քան երկուսուկես տասնամյակում Տավուշի գյուղական տարածքների զարգացման վրա ազդող էական գործոն է դարձել սահմանամերձ գոտին: Մարզի տնտեսաաշխարհագրական դիրքի նախկինում ունեցած հնարավորություններն ըստ էության սառեցված են և չեն նպաստում տնտեսության և բնակավայրերի առաջընթացին:

ՀՀ տարբեր մարզերում գյուղական տարածքների ու տարաբնակեցման, բնակավայրերի սոցիալ-տնտեսական զարգացման համար հիմնախնդիրներ են համարվում.

1. գյուղմթերքների իրացման և մթերող կազմակերպությունների կողմից դրանց գնման ցածր գների պատճառով գյուղացիական տնտեսությունների կրած վնասները,

2. պարբերաբար կրկնվող բնական աննպաստ երևույթներից գյուղացիական տնտեսությունների կրած վնասները նվազագույնի հասցնելը,

3. գյուղերի մարդաքանակի նվազման պատճառով բնակչության սեռատարիքային կառուցվածքի խախտումը և աննպաստ ժողովրդագրական իրավիճակի առաջացումը,

4. Գյուղատնտեսական և տարածքային ռեսուրսների ոչ լիարժեք և ամբողջական օգտագործումը, գյուղացիական տնտեսությունների ինտենսիվացման մակարդակի բարձրացումը և եկամտաբերության ավելացումը,

5. Լեռնային, բարձրլեռնային և սահմանամերձ տարածքներում բնակավայրերի ամրապնդումը, դրանց տնտեսական ներուժի հզորացումը (մեծացումը), բնակչության սոցիալ-ժողովրդագրական իրավիճակի բարելավումը և արտագաղթի դադարեցումը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Подосян А.А. Географические особенности и закономерности формирования и развития сельских местностей в горных странах (на примере РА) ԵՊՀ գիտական տեղեկագիր, Երկրաբանություն և աշխարհագրություն, 52.1.2018, էջ 32-40:
2. Պոտոսյան Ա.Հ., Հայաստանի Հանրապետության գյուղական բնակչությունը և բնակավայրերը, Ե. 2017, 466 էջ:
3. Պոտոսյան Ա.Հ., Արարատի մարզի գյուղական տարածքների սոցիալ-տնտեսաաշխարհագրական վերլուծություն, ԵՊՀ գիտական տեղեկագիր, Երկրաբանություն և աշխարհագրություն, 51.1.2017, էջ 37-44:
4. Մանասյան Մ.Գ, Գրիգորյան Ա.Թ., Պոտոսյան Ա.Հ. Շիրակի մարզ. Բնությունը, բնակչությունը, տնտեսությունը, «Նահապետ», Ե. 2002, 132 էջ:
5. Մանասյան Մ.Գ, Գրիգորյան Ա.Թ., Եղյան Գ.Բ. Լոռու մարզ. Բնությունը, բնակչությունը, տնտեսությունը, «Նահապետ», Ե. 2002, 208 էջ:

6. Պոտոսյան Ա.Հ., Պոտոսյան Վ.Հ., Կոտայքի մարզի գյուղական տարածքների սոցիալ-տնտեսաաշխարհագրական վերլուծություն, ԵՊՀ գիտական տեղեկագիր, Երկրաբանություն և աշխարհագրություն, 51.3.2017, էջ 173-181:
7. Մանասյան Մ.Գ, Գրիգորյան Ա.Թ., Պոտոսյան Ա.Հ. Սյունիքի մարզ. Բնությունը, բնակչությունը, տնտեսությունը, «Նահապետ», Ե. 2002, 158 էջ:
8. Պոտոսյան Ա.Հ., Պոտոսյան Վ.Ա. Վայոց ձորի մարզի գյուղական տարաբնակեցումը. ձևավորումը, շարժընթացը, հիմնախնդիրները, //Տնտեսության համաչափ զարգացման հիմնախնդիրները ՀՀ-ում//, Հանրապետական գիտական կոնֆերանսի նյութեր, Եղեգնաձոր 2013, էջ 93-98:

Current problems and regional features of RA rural areas and settlement pattern

A.H. Potosyan

In RA some natural-economic differences are clearly noticed, each of them is characterized by the originality of natural complex, distinguishing historical-ethnographic features, peculiarities and problems of economic development and specialization and rural areas and settlement as well.

In the article the existing problems and features of RA rural areas and settlement pattern are presented on the example of provinces.

ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԹՎԱՔԱՆԱԿԻ ՇԱՐԺԸ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ

ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ՀԵՏԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Անդրեասյան Ա. Ս.

ՀՀ Սյունիքի մարզի Կապան քաղաքի թիվ 3 միջնակարգ դպրոցի բնագիտական մասնախմբի նախագահ, աշխարհագետ-ուսուցիչ, andreasyn.asa@gmail.com

Ոչ մեծ ազգերի համար ճակատագրական նշանակություն ունի բնակչության թվաքանակի և բնակչության բնական աճի կայուն պահպանությունը: 1920-1989 թթ.. հայ բնակչության թիվը Հարավային Կովկասում, ներառյալ այսօրվա Հայաստանը որոշակի կայուն աճ է ունեցել: Այլ իրադրություն է ստեղծվել ԽՍՀՄ փլուզումից հետո (տես աղ. թիվ 1): Այդ ժամանակաշրջանում հայ բնակչության թե՛ բացարձակ թիվը և թե՛ դրա տեսակարար կշիռը աստիճանաբար սկսեց նվազել ողջ տարածաշրջանում ու դրա բոլոր սուբյեկտներում, ներառյալ ՀՀ-ն: 1979թ. տարածաշրջանի 14մլն.74հազար բնակչությունից 3մլն 648 հազարը կազմում էին հայերը, կամ ընդհանուր բնակչության 25,9%: 1989թ. մարդահամարի տվյալներով Հվ. Կովկասի բնակչությունը 15մլն. 783հազար էր, որից հայերը կազմում էին 3մլն. 916 հազարը, կամ 24,8%-ը: Չնայած բացարձակ թվով այն ավելացել էր 268 հազարով, սակայն տեսակարար կշռով նվազել էր 1,1%-ով :